

СВОБОДА ЯК ЦІННІСНА ОСНОВА ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Визначено юридичну природу свободи та її гарантії. Свободу розглянуто як принцип правової держави. Проаналізовано закріплення свободи в конституціях різних країн.

Ключові слова: свобода, правова держава, гарантії забезпечення свободи.

Лучшая из дарованных миру возможностей
пропала втуне из-за страсти к равенству,
погубившей всякую надежду на свободу.
Лорд Актон

Побудова правової демократичної держави неможлива без гарантування і забезпечення основоположних принципів, серед яких важливе місце посідає принцип свободи людини і громадянина.

Метою статті є визначення юридичної природи свободи та підстав для визнання свободи як принципу правової держави.

Проблемою свободи займалися багато вчених упродовж багатьох століть. Перші філософські й політичні погляди на свободу з'явилися у працях античних мислителів (Сократ, Платон, Аристотель, Епікур). У подальшому феномен свободи досліджували Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо, П. Гольбах та інші мислителі Нового часу. Однак при всьому розмаїтті підходів їх дослідження поєднувало головне – ідея особистості та її автономії. Але справжнім відкриттям у розв'язанні проблеми свободи стали філософсько-правовий гуманізм І. Канта і доктрина Г. Гегеля. Філософія свободи була доповнена вченням про поєднання свободи і примусу, розвиток правових аспектів свободи. У радянський і пострадянський періоди суттєвий доробок зробили С. С. Алексєєв, М. В. Баглай, В. А. Бачинін, В. Є. Давидович, Д. А. Керимов,

В. М. Кудрявцев, В. О. Кучинський, О. А. Лукашева, В. П. Малахов, О. В. Мартишин, М. І. Матузов, В. С. Нерсисянц. В їх працях розкривається суспільно-політичний зміст категорії свободи, досліджуються аксіологічно-правові аспекти категорії свободи, право здебільшого трактується як масштаб, міра, мірило свободи.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. свобода почала розглядатися в нових ракурсах, зокрема як «свобода і права людини», «свобода і лібералізм», «гуманізм і свобода», «свобода-справедливість», «свобода і відповідальність». Ці позиції висловлено такими провідними дослідниками сучасності, як Х. Арендт, Р. Арон, І. Берлін, Ю. Габермас, Ф. Гаєк, Р. Дворкін, Дж. Кемпбелл, Г. Кельзен, Б. Леоні, Д. Ллойд, М. Мюллер, С. Ніринг, Р. Пайпс, К. Поппер, Г. Радбрух, П. Рікер, Дж. Ролз, Р. Циппеліус.

У вітчизняній юридичній науці свобода стала об'єктом дослідження О. О. Бандури, П. Д. Біленчука, М. А. Григор'євої, М. І. Козюбри, М. В. Костицького, Ю. Ф. Кравченка, С. І. Максимова, М. В. Поповича, П. М. Рабіновича, В. В. Речицького, В. М. Селіванова, С. Д. Цаліна та ін.

Визначення свободи належить до фундаментальних філософських проблем, які ставали предметом дискусії мислителів не одного покоління. Про її значущість зазначав і С. А. Левицький: «Немає проблеми, яка б сягала настільки глибоко у метафізичну височінь і водночас мала б величезне практичне значення, як проблема свободи» [7, с. 7-8]. Разом із тим проблема свободи є актуальною і для науки конституційного права, адже до сих пір не існує єдиної точки зору з приводу визначення свободи як принципу правової держави, про що свідчать різні наукові доробки вчених. Тож розглянемо свободу як принцип.

На нашу думку, дуже вдалими є визначення свободи Гоббсом як відсутність зовнішніх перешкод у русі. Це виражається, перш за все, у відсутності будь-якого примусу й вказівок, які будь-яким чином могли б нав'язати певну волю когось. На цьому аспекті свободи також акцентував увагу і Дж. Локк, вказуючи, що свобода є

природним правом людини, яка не зобов'язана підкорятися волі і владі іншої людини. Відносячи свободу до вищих соціальних цінностей, він вважав, що свобода від деспотичної влади настільки суттєва, що людина може бути позбавлена її, лише заплативши за це своєю безпекою та життям [8, с. 275].

Не можна не погодитись з тезою І. Канта про те, що свободу слід розуміти як властивість волі всіх розумних істот. Саме свободою і природними людськими правами обмежена влада у правовій державі, яка, на думку мислителя, є творінням доктрини природного права. Філософ зазначає, що «право людини мусить вважатися священним, яких би жертв не коштувало це пануючій владі. Тут немає середини. Всій політиці необхідно схилити коліна перед правом людини» [2, с. 93-94].

Розвиток цивілізації засновується на свободі, стверджував Ф. Хайек. Свобода є не просто окрема цінність, а джерело й умова всіх інших моральних цінностей [12, с. 129].

Свобода – це свобода, як два на два – чотири, і якщо це прийняти, все інше слідує автоматично. Неможливо частково поступитися свободою, не втративши її повністю. Про це свого часу писав ще Р. Рейган, наголошуючи на цілісності свободи.

Обмеження свободи, навіть в її якомусь окремому аспекті, веде суспільство до застою, розширення влади, її впливу на суспільне життя, зменшення особистої свободи й тоталітаризму. Тому жодне обмеження, навіть для загального блага, не може сприяти розширенню або закріпленню особистої свободи.

Аналізуючи історичні події та реалії сучасного політичного, економічного життя, можна дійти висновку, що головну загрозу особистій свободі несе держава. Прикриваючи свої дії суспільним загальним благом, влада намагається встановити якомога більший контроль у всіх сферах життя, тим самим обмежуючи свободу людини.

Свобода – найвища цінність суспільства, яка перетворює блага на

власність тих, хто її набув. Блага, які були набуті в рабстві, належать не рабам, а їх правителям. Влада, безпека і доля індивіда безпосередньо залежать від стану власності. З цієї причини ліберальна доктрина вважає приватну власність священною і недоторканою.

Свобода потребує, щоб індивід мав можливість слідувати власним цілям. Проте слідувати власним цілям індивід може лише завдяки визначенню права власності і сфер, в яких він має право розпоряджатися ресурсами. Тому обсяг і характер власності встановлює реальну область його вільних дій.

Досліджувати свободу як основоположний принцип, неможливо без з'ясування його співвідношення з принципом рівності. Свобода і рівність – взаємопов'язані категорії і є невід'ємними характеристиками самого права.

Відповідно до ст. 1 Загальної Декларації прав людини «всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах». А ст. 3 цього ж документа закріпила таке положення: «Кожна людина має право на життя, свободу і особисту недоторканість» [1]. Положення Декларації знайшли своє відображення і в інших міжнародно-правових документах, що підтверджує важливість і невід'ємність для правової держави та громадянського суспільства принципу свободи. Аналіз міжнародних актів і конституцій зарубіжних держав дозволяє дійти висновку, що правове закріплення свободи можна виразити в таких положеннях. По-перше, всі люди рівні від народження і ніхто не має права відчужувати їх природні права, тобто всі є однаково вільними. По-друге, свобода людини не може бути абсолютною, вона обмежена правами і свободами інших людей, принципами моралі. По-третє, межі свободи можуть визначатись лише законом, який є мірою свободи.

У сучасному конституційно-правовому вченні під свободою в широкому значенні розуміють природний стан народу і окремого індивіда, який характеризується можливістю діяти на власний розсуд. У вузькому сенсі свобода – це суб'єктивна можливість людини і громадянина вчиняти або не вчиняти конкретні дії, засновані на конституційних правах і свободах [5, с. 105].

Найвищі правові цінності – принцип свободи, рівності й справедливості у своєму аксіологічному значенні нерівноправні, про що зазначав В. О. Мальцев. Серед них головним і визначним, вважає він, є принцип свободи, який обґрунтовує сутність інших принципів. Соціальні індивіди повинні бути насамперед вільними. Лише вільна людина може заявити свою вимогу про формальну рівність з іншою вільною людиною [9, с. 19].

Свобода неможлива, якщо її не гарантує держава. Міра свободи виявляється лише в діючому праві, яке визначає положення і роль особистості в суспільстві. У цьому сенсі міру свободи людини представляє юридичний закон. Юристи цілком справедливо вважають, що позитивне право з його нормативністю служить мірою свободи соціального суб'єкта. Саме позитивне право додає свободі необхідну і сутнісну для неї якість – погодженість дій усіх членів суспільства. Цю рису свободи людини помітив ще І. Кант, який проголосив, що свобода кожного повинна бути сумісна зі свободою всіх інших [2, с. 94-95].

Правове гарантування свободи в конституціях посттоталітарних країн здійснюється шляхом визнання свободи ціллію політичної діяльності держави, оголошення свободи вищою соціальною цінністю, закріплення свободи як правового поняття (категорії), фіксація численних конституційних прав.

Так, французька Декларація прав людини і громадянина (1789 р.) визначає свободу як можливість робити все, що не шкодить ближньому. При цьому здійснення прав індивідом має лише ті межі, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими ж правами. У Декларації записано, що ціллію будь-якого політичного союзу є забезпечення природних і невід'ємних прав Людини. Цими правами є свобода, власність, безпека.

Обмеження можуть бути встановлені виключно законом і відносно діянь, які є шкідливими для суспільства. Все, що не заборонено законом, є дозволеним, і ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законом.

Преамбула Конституції Польщі закріпила свободу як фундамент громадського устрою. Свобода людини підлягає правовій охороні, ніхто не може бути примушений до виконання того, що не вимагає закон (ст. 31 Конституції).

Стаття 55 Конституції Угорщини (1990 р.) закріпила, що кожен має право на свободу. Це право також передбачено ст. 24 Конституції Узбекистану (1991 р.) ст. 30 Конституції Болгарії (1991 р.), ст. 22 Конституції Російської Федерації (1993 р.). Право людини вільно жити і творити на землі своїх предків передбачено в преамбулі до Конституції Литви (1992 р.).

Закріплення в сучасних конституціях свободи як цілі держави і суспільства фактично також відповідає вимозі Д. Ролза про те, що предметом конституційного гарантування можуть бути лише цінності, які є справедливими для всіх без виключення громадян, незалежно від їх ролі і місця в суспільстві.

Гарантування свободи є важливою метою й одночасно функцією органічної конституції. Це обумовлено тим, що свобода громадянського суспільства і його членів має соціальну цінність. Гарантуючи свободу, конституція забезпечує автономний статус громадян і створених ними громадських організацій. На це звертав увагу В. В. Речицький, аналізуючи політичний предмет конституції [10, с. 23-24]. На думку Ф. Хайека, для конституції існує лише одна альтернатива: або вільний парламент, або вільний народ. Тому конституція захищає свободу індивіда і громадянського суспільства в цілому й у тому числі від сваволі більшості у парламенті.

Правова держава визнає основою свого існування свободу. Як організація, яка не поглинає індивідів, правова держава представлена у вигляді ієрархії державних органів та інститутів, створених для захисту свободи громадян. Подібний підхід дозволяє глибше зрозуміти ідею Д. Вико про необхідність заснування в суспільстві «зовсім неупорядкованих» (конституційних – в сучасному трактуванні) судів для перешкодження проникненню в життя. Права і свободи індивіда стоять вище урядових

прерогатив, тому істинним призначенням влади є не втілення в життя месіанських ідей, а забезпечення простору для індивідуального зростання і розвитку індивіда [3, с. 2].

Як зазначає В. Речицький, підставами для обмеження свободи в сучасних конституціях визнаються: захист основ конституційного ладу, захист моралі, здоров'я, прав і законних інтересів інших осіб, забезпечення оборони країни і безпеки держави – ст. 55 Конституції Російської Федерації (1993 р.); підстави, безпосередньо вказані в Конституції – ст. 32 Конституції Казахстану (1993 р.); законні інтереси, права і свободи інших осіб, а також держави і суспільства – ст. 20 Конституції Узбекистану (1992 р.); протиріччя «добрим звичаям» – ст. 21 Конституції Італії (1947 р.); заперечення інших конституційних прав та їх гарантій – ст. 33 Конституції Аргентини (1853 р.). До цієї категорії слід також віднести загрозу незалежності держави, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення – ст. 37 Конституції України (1996 р.) [6, с. 202].

Гарантування свободи має бути ціллю Конституції України. Зокрема, в її Преамбулі сказано про те, що Основний Закон України був прийнятий для забезпечення прав і свобод людини. У ст. 8 мова йде про те, що звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується, а в ст. 55 звертається увага на те, що свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а також право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Однак

Конституція не згадує про свободу як універсальний феномен. Свобода у всіх її вимірах, як всеохоплююче поняття, означає право обирати в житті власні пріоритети, визначати власний спосіб життя, робити все, що не заборонено законом і одночасно не перешкоджає іншим реалізовувати власні права. І хоча переважна більшість різних аспектів свободи знайшла відбиття в окремих громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших правах і свободах, закріплених у Розділі II Конституції України, це не знімає з порядку денного необхідність і важливість визнання свободи головним конституційним пріоритетом і закріплення її як основоположного принципу конституційного ладу саме у розділі I, а можливо, й у Преамбулі Основного Закону [3, с. 45].

Отже, свобода є цінністю й такою ж важливою основою правової держави, як і рівність та справедливість. Тому, на нашу думку, свободу, перш за все, необхідно розглядати як основоположний принцип держави відповідно до якого має формуватися громадянське суспільство і будуватись правова держава. Тільки за умови забезпечення свободи можливий розвиток людини як індивіда, особистості, а також розвиток суспільства.

Список літератури:

1. Загальна Декларація прав людини : ООН; Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948 р. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
2. *Кант И.* Соч. : в 6 т. / И. Кант. – М. : Мысль, 1964. – Т. 3. – 392 с.
3. *Колісник В. П.* Головні пріоритети Конституції України і проблема визначення місця проживання особи / В. П. Колісник // Проблеми законності : респ. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. – Вип. 99. – 269 с.
4. *Кондрашев С.* Момент истины / С. Кондрашев // Известия. – 1992. – 7 мая. – С. 2.
5. Конституционное право зарубежных стран : учеб. для вузов / под общ. ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтина. – 2-е изд., перераб. – М. : Норма, 2004. – 832 с.
6. Конституція України: наук.-практ. коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін. – Х. : Право ; К. : Ін Юре, 2003. – 808 с.
7. *Левицкий С. А.* Трагедия свободы / С. А. Левицкий. – М. : Канон, 1995. – 512 с.
8. *Локк Д.* Сочинения : в 3 т. / Д. Локк. – М. : Мысль, 1988. – Т. 3. – 668 с.
9. *Мальцев В. А.* Право как нормативно-деятельная система / В. А. Мальцев // Изд. вузов. Правоведение. – 2003. – № 2. – 180 с.
10. *Речицкий В. В.* Політичний предмет конституції / В. В. Речицкий. – К. : Дух і література, 2012. – 728 с.

11. Цалін С. Д. Принцип свободи волі в історії соціальної філософії та філософії права / С. Д. Цалін. – Х. : Основа, 1998. – 329 с.
12. Hayek F. Law, legislation and liberty / F. Hayek. – Vol. 3. – Chicago : University of Chicago Press, 1979. – 244 p.

Глинянская Е. В. Свобода как ценностная основа правового государства.

Статья посвящена определению юридической природы свободы, ее гарантий. Свобода рассмотрена как принцип правового государства. Проанализировано закрепление свободы в конституциях разных стран.

Ключевые слова: свобода, правовое государство, гарантии обеспечения свободы.

Glynianska O. V. Freedom as a basis for the value of law.

The article is devoted to the definition of the legal nature of freedom, it guarantees. Freedom is considered as the principle of the rule of law. Analyzes the consolidation of freedom in the constitutions of different countries.

Key words: freedom, the rule of law, the guarantee of freedom.